

Ennek kapcsán elérkeztünk ahhoz a kérdéshez, hogy vajon a Reagan-kormányzat legnagyobb skandalumának tartott Irán-kontra-ügyben eligazít-e a napló az elnök felelősségét illetően. Mint az ismeretes, az Egyesült Államok a Libanonban terroristák által fogva tartott amerikai túsok szabadon bocsátása fejében titokban fegyvereket adott el Iránnak – ahol már akkor is ellenséges, fundamentalista rezsim volt hatalmon –, és a befolyt pénzből támogatta a nicaraguai ellenzék (kontrák) harcát. Reagan először tagadta, hogy tudott volna az ügyletről, majd részben elismerte felelősségét. A naplóban az iráni közvetítés lehetősége többször felbukkan. A Nemzetbiztonsági Tanács 1985. december 5-i üléséről a következőket olvasni: „A Libanonban terroristák által fogva tartott öt tús kiszabadítására tett titkos erőfeszítésünk volt a megbeszélés tárgya. Bonyolult vállalkozás, melybe csak néhányunk van beavatva. Még a naplóban sem fogom megírni, mire készülünk.” A titkos pénzek átjátszásáról azonban naplója szerint sem tudott. Maga is nyomoztatott a pénzmozgás után, és folyamatosan védekezett a vádakkal szemben, egészen addig, amíg John Poindexter, a Fehér Ház nemzetbiztonsági tanácsadója azt nem vallotta, hogy az elnök nem tudott a kontrák harcának finanszírozásáról. „A nap már fényesebben ragyog” – ezzel a mondattal szabadult meg Reagan 1987. július 15-én a több hónapos lídércnyomástól. A botrány után azonban már kevésbé határozottan, fáradtan, szinte önmagában is csalódottan folytatta a kormányzást. 1988-ban ugyan fürdőzött a washingtoni, majd a moszkvai csúcstalálkozók sikerében, melyek népszerűségét ismét az egekbe repítették, de utolsó eredményei korábbi politikája beérett gyümölcsei voltak.

A naplók sajátsága, hogy a jelenhez közeledve a szerző megpróbálja összegezni és értékelni az átélt eseményeket, és igyekszik újabb feladatokat kitűzni. Hogyan is folytatódhatna azonban az elnökségben csúcsosodó amerikai álom? Az elmaradhatatlan ceremóniák sora után még egy ragyogó mosoly az *Air Force 1* lépcsőjéről, majd „egy új élet kezdete”. Az összegzés Reagan részéről azonban elmaradt, meghagyva ezt a feladatot a politológusok és a történészek számára.

Reagan naplója egy sikeres korszak emlékkönyve. Nosztalgikus olvasmány azok számára, akikben az elnök feljegyzései pozitív emlékeket idéznek fel. Mások számára viszont vélhetően azok a részek a legélvezetesebbek, ahol az elnök megszabadul a naplóírásra fordítható rövid idő kényszerű korlátaitól, vagy amikor a benne felhalmozódó feszültség nyomására hosszabb kifakadásokra ragadtatja el magát. Azok a részletek az igazán figyelemre méltóak, amelyeknek a lejegyzésekor az események archíválásán túl Reagan átadta magát az írás örömének, vagy az emlékezés

mellett az érzelmek és gondolatok kifejezésére használta az írást, kihasználva ezzel a naplóírás komplex funkcionalitásában rejlő lehetőségeket.

Kérdés, hogy van-e hozadéka a naplónak a korábbi ismereteinkhez képest, hordoz-e valamiféle újdonságot. Kétségtelenül újként értékelhető a napló szubjektív nézőpontja: Reagan szemén át látjuk a mára történelmivé minősült eseményeket. Így a kutatók, a kormányzati iratok mellett, újabb elsődleges forráshoz jutottak, amelynek segítségével, ha egy-egy ügy részleteit nem is ismerhetik meg, az elnök hozzáállásáról azonban tisztább elképzelést alkothatnak.

Somlai Katalin

## Sokféle államszocializmus – több országban\*

A magyar szakirodalomból is úgy tűnik, hogy az államról, az állam szerepéről, jellegéről korábban folytatott viták kimentek a divatból – talán az egy „volt szocializmus” államtípusainak a kivételével. Hasonló jelenség figyelhető meg Nyugat-Európában. Az 1960-as–1970-es évek államelmélet-vitáinak irodalma azonban manapság ismét érdeklődést kelt, sőt nagy visszhangot vált ki. Gyakran idézik és vitatják a fiatalon, 1979-ben elhunyt Nicos Poulantzas könyveit, nemkülönben a nagy tekintélyű Charles Bettelheim promaoista érvelését szétzúzó Ralph Milibandet; igen olvasott könyv lett az ezredforduló után nyomukba lépő Alex Demirović monográfiája.<sup>1</sup> Az *Államszocializmus* című kötet szerzői ez utóbbival foglalkoznak – a lényegtelennek tekintett, szinte illegalitásba süllyedő kapitalista formációról csak ennek viszonylatában tesznek említést. A figyelmet persze indokolja, hogy ilyen méretű, rendszerléptékű vereséget, mint amilyen 1989/91-ben bekövetkezett, csak 1917 hozott – akkor a háborúban megroppant kapitalizmus múlt ki Oroszországban. 1991-ben viszont éppen a korábbi győztes, a pétervári szocialista forradalom örököse jelentett csődöt. Ha a kezdetet a „Lenin vezényelte” *Auróra* ágyújának dörrenése jelezte (mert komolyabb összecsapásra nem került sor), addig

\* KRAUSZ Tamás–SZIGETI Péter (szerk.): *Államszocializmus. Értelmezések–viták–tanulások*. L'Harmattan–Eszmélet Alapítvány, 2007. 283 p.

<sup>1</sup> Nicos Poulantzas (1936–1979) legismertebb munkája a több nyelvre lefordított *State, Power, Socialism*. Első kiadása 1978-ban jelent meg. Ralph Miliband (1924–1994) vitája Bettelheimmel olvasható: *Class power and state power*. Verso, 1983. 189–202.; Alex Demirović vonatkozó könyve *Nicos Poulantzas – eine kritische Auseinandersetzung*. Hamburg, 1987. (Második, bővített kiadása uo. *Aktualität und Probleme der materialistische Staatstheorie* alcímmel, 2007.)

a demokratikusan megválasztott dumának a demokratikusan megválasztott Jelcin elnök parancsára történt 1993-as szétlövése talán a végszó volt. Figyelemre méltó és elgondolkodtató, hogy mindkét eseménysor, amely bár valóban „megrengette a világot”, lényegében Oroszországra és befolyási övezetére korlátozódott: úgy tűnik, kétszeresen is „jól írt” Karl Kautsky 106 évvel ezelőtt. Mert a győzelem is és a vereség is a periférián következett be: Oroszország a kapitalizmus sereghajtója volt, legalábbis fejlettségét tekintve, a szocialista forradalom lehetősége mégis ott alakult ki elsőnek.<sup>2</sup> A Szovjetunió pedig, amely soha sem tudott túllépni katonai nagyhatalmi, majd világhatalmi státusán, ez utóbbit elveszítve tűnt el. Ami viszont megmaradt a „világ egyhatodából”, illetve „örökösének” tekinthető, az sem kevés: a világ vezető gazdasági hatalmává emelkedő Kína, a térségében meghatározó Vietnam, a nem kis területet elfoglaló Mongólia és legújabban Nepál, a magát keményen tartó Kuba, a dél-amerikai kísérletek és az Afrikában újjáéledő csoportok. Ha a Krausz Tamás és Szigeti Péter szerkesztette kötetet gondosan áttanulmányozzuk, láthatjuk: az államszocializmus kísérletének *szovjet modellje* mondott csődöt, a „szgyelano v SzSzSZR”, amint azt Görög Tibor (*Eszmetörténeti adalékok a geneziszről*) jegyzi meg. Persze a *jugoszláv* is – de ez, amint Juhász József nagy ívű történelmi háttérrel felvázolt tanulmányából kitűnik (*Az önkormányzó társadalom víziójáról*), már másik történet volt.

A tanulság, a hagyaték azonban fontos lehet, amint azt Szigeti Péter alapos és manapság igen ritka kivételként, megérdemelten nagy visszhangot kiváltó bevezető tanulmányának elején írja. A sok hozzászólást is kiváltó, a kötetben közölt további 11 szerző tanulmányát inspiráló dolgozat a társadalmi és történelmi jelenség kettősségében vizsgálja az államszocializmust, jelezve, hogy ennek vizsgálatával értelmezhető a korszak a maga összetettségében. A kettősség megmutatkozik az elemzés bonyolultságában is. A bonyolultságot részben indokolhatja magának a kategóriának az összetettsége, ami egyúttal (de csak részben) felelős a szövegek nehéz érthetőségéért is. Ugyanis hogy az olvasónak még nehezebb legyen

a dolga, e bonyodalmakhoz járul a pontosan meghatározott fogalmak és a hozzájuk kapcsolódó szakkifejezések és kontextusok kavalkádjá – amint azt jelzi Thoma László (*A baloldal esélyeiről*) és Juhász József.

Aki megbirkózik mindezzel, az igen markáns, tudományosan sokoldalúan megalapozott, egyúttal vitára késztető véleményt vizsgálhat. Szigeti álláspontja a következő: a szovjet rendszer államszocializmus volt. Minden más vélekedés megalapozatlan. Az államkapitalizmusról írók – mint a kötetben az egyetlen külföldi szerző, a román Ana Bazac (*Gondolatok az államszocializmusról*) – ott tévednek, hogy nem veszik észre a magántulajdon és a piac eltűnését. De tévednek azok is, akik egy kommunisztikus társadalomról beszélnek: nem volt kommunista a társadalom, mivel annak fő jellemzője nem más, mint a szabad egyének szabad együttműködése, szövetsége. Miután Szigeti ezt röviden leszögezte (14.), jön a pozitív kifejtés. Eszerint az államszocializmus „a társadalmi jelenségek irányítása az államhatalom... útján”. Olyan rendszer, amelyet „nem a piac, hanem a politika integrál” (15.). Majd mindjárt ízelítőt kapunk arról, ami tovább bonyolítja a helyzetet: következik az államszocializmus négy „gazdasági-társadalmi alakjának” bemutatása. E tömören összefoglalt részben összegződik az, amit Szalai Erzsébet tanulmányában (*A létezett szocializmus – és tanulságai*) Szigeti a legfontosabb eredménynek tart: a szembenézést és szembehelyezkedést a sztálinizmussal, az államszocializmus diktatórikus formájával (53.). De nézzük a négy formációt.

Az első formáció a Szovjet-Oroszország (Szovjetunió) 1917-től 1928-ig terjedő szakaszaként jelenik meg, alapjában különbözve a következő háromtól. A rövid rész szinte csak felsorolás: egymást követte a hadikommunizmus, a NEP, és győzött a „szocializmus egy országban” sztálini teória és gyakorlat. Szigeti kiemelendőnek tartja, hogy Lenin ezekben az években, 1919-től „még anticipálta” (szerintem korábban egyértelműen és később is mindvégig), hogy az európai szocialista köztársaságok megalakulása esetén Szovjet-Oroszország ismét az elmaradottak közé fog tartozni. Véleményem szerint azonban, és a tematika szempontjából is, nem ez volt a korszakban az igazán fontos, hanem a Munkás-paraszt Felügyelet, mint legfelsőbb hatalom, az igazi Agora felvetése, szemben az államhatalom egyre centralizáltabb és elidegenedő párt- és állami bürokráciájával. Lenin felvetése az általa sokszor végiggondolt történelmi átmeneti periódusra vonatkozott, mint korábban a munkás-paraszt demokratikus diktatúra is. A NEP vegyes gazdasága és a munkásellenőrzés soha meg nem valósult gondolatsorának semmi köze nem volt a később megvalósuló államszocializmushoz. A formáció az államszocializmus viszonylatában csak mint előzmény határozható meg, s

<sup>2</sup> A bolsevikokat és Lenint nem ritkán illették még a baloldalon is (így a rá nagy hatással levő Rosa Luxemburg és Rudolf Hilferding) azzal a kritikával, hogy kalandorpolitikát folytattak. Ugyanis Marx álláspontjával szemben, miszerint a szocialista forradalomra a fejlett országokban kerülhet sor, azt Oroszország körülményeinek ismeretében is lehetségesnek tartották. Kautsky a „Szlávok és a forradalom” című tanulmányában, amely az *Iszkra* 1902. március 10-i számában jelent meg, Marx bizonyos sejtései és Engels megérzései alapján jelezte, hogy a „forradalmi gondolat és cselekvés súlypontja is egyre inkább a szlávok felé tolódik el”. Ezt idézve írta 1920-ban Lenin: „Jól írt 18 évvel ezelőtt Karl Kautsky.” (LÖM 41. köt. 5.) A „nem kellett volna a forradalmat idő előtt kirobantani” véleményt ismétli a kötetben Szerdahelyi István (*A kommunista pártállamok*), a Lenin javasolta „népi ellenőrzést” tévesen pártintézménynek jelölve (216.).

mindenképpen különbözött az elkövetkezendőktől. Krausz Tamás *A szocializmus vita jelenlegi állásáról* című tanulmányában szinte mindenkit keményen bírál. Szerinte Szigeti bevezető tanulmányában, nemkülönben Wiener György írásában (*A nyers kommunizmus tulajdonformája és politikai rendszere*) keveredik vagy egybeolvad az átmeneti korszak és az államszocializmus. Ezt kiegészítve hangsúlyozni szeretném, hogy az 1917 és 1928 közötti, vagyis a sztálini mezőgazdasági majd ipari fordulatot megelőzően, valóban léteztek átmeneti gazdasági és politikai alakulatok, intézmények: a tulajdonformákat és a gazdaságot sokoldalúan érintő földosztás, a gyors átmenetet ígérő délibáb, a hadikommunizmus, majd az elsővel szorosan kapcsolatban levő NEP, s végül az eredeti rendeltetését tekintve még a mindezek tapasztalatait összefoglalni hivatott úgynevezett bolsevizálás, amelynek már nemzetközi szervezeti és ideológiai hatása volt, hiszen az egyes kommunista pártok és a Komintern intézményi és teoretikus átalakítását célozta meg.<sup>3</sup>

Ezért sem véletlen, hogy a következő három szakasz – a már valóban államszocialista „kísérlet” – lényegében nem ehhez, hanem a következőhöz, a „sztálini modellhez” viszonyul. A második ugyanis maga a sztálini modell, a harmadik és a negyedik annak kétfajta revíziója az 1950-es évektől, egészen a rendszer bukásáig. Szigeti megemlíti még az NDK-beli, a csehszlovák, a szovjetunióbeli, illetve a kínai, a magyar, a jugoszláv kísérleteket és a 68-as „prágai tavaszt”.

A végkövetkeztetés: egyrészt az, hogy nem a szocializmus vagy a kommunizmus bukásáról van itt szó, hiszen az még nem lépett a történelem színpadára; másrészt hogy a létezett „politikai szocializmusok”, az államszocializmusok azért buktak meg, mert „elvesztették történelmi felhajtó erejüket”, s ezért a tömegek nem is álltak ki mellette – Közép- és Kelet-Európában. (E gondolat sor első részét fejleszti tovább Soltész Sándor *Állami, monopolpiaci elosztás vezérelte gazdaság* című tanulmányában, amelyet Szigeti igen röviden elintéz.)

E részt követi az államszocializmusok sokoldalú elemzése – igen bonyolult és több helyen nehezen érthető részek –, majd a záró kép: az államszocializmus legitimációra képes modellje, amely a jövőnek rejthet tanulságokat. Ennek lényege a dialektikus demokrácia, amelyet Szigeti visszacsatolós folyamatként ír le. Ebben a kormányzás funkcióját csa-

tolja vissza a hozzá vezető egyedi és partikuláris reprezentációhoz, amelyek a különös és általános érdekeket két párhuzamos „fórumon”, a párt funkcióján és az Agórán keresztül jelenítik meg. A visszacsatolás így valóban dialektikus folyamatot hoz létre, lehetővé téve a makrogazdasági és társadalmi döntési alternatívák megvitatását, képviselését és megvalósulását. E megközelítés persze alapvetően konstruktív és elvont, viszont valóban jelzi azokat a pontokat, ahol 1928-ig kísérletek folyhattak a Szovjetunióban, s amelyek talán jelenleg formálódnak a mai kapitalizmus nem kevésbé egzotikus, ha nem is feltétlenül elmaradott régióiban és azokon kívül. Az azonban nyilvánvaló, hogy a lényeg nem változhat: „A gazdasági hatalom kulcspozícióinak megszerzése nélkül, a mai viszonyok közepette értett nagytőke kisajátítása nélkül el sem kezdődhetnek ilyen kísérletek – melyek ma is feltételezik a politikai hatalom megszerzését” – írja Szigeti vitára reflektáló tanulmányában (372.).

Nem sokkal a rendszerváltás után, 1993-ban ünnepelték tudományos ülésszakkal és kötettel Hermann Webert, a *Kommunismusforschung* már akkor is nagy öregjét; kerekébb, 80. születésnapján éppen e napokban Berlinben szintén ülésszakkal és kötettel köszöntik őt és életművét.<sup>4</sup> Az ott lezajlott vitákról a közlemények találóan, mottószerűen emelték ki a kérdéseket: „A kommunizmus olyan múlt, amelynek van jövője?” Alekszandr Vatlintól, a fiatal orosz történésztől: „Mi marad? Marad a szerep, amely a kommunistáké volt: a szellemi opposíció. E szerepet remélhetően nem kevésbé sikeresen fogjuk eljátszani, mint ahogyan azt tette a mi (a szovjet típusú – Sz. G.) kommunista rendszerünk a Nyugat számára: olyan szimbólumot megjelenítve, amely alternatívát jelenthetett.” Frantisek Svatektől, a Prágából jött Komintern-kutatótól: „A francia forradalmat is el lehet intézni egy egyszerű ítélettel – a kezdetektől fogva minden hibás volt. Nos, igen, Marat örült volt, és a guillotine sem volt véletlen.” Majd Hermann Webertől egy régi idézet: „A kommunizmus mozgalom volt, és az elégedetlenségből keletkezett, amely éppen abból a rendszerből fakadt, amely nálunk továbbfejllett formájában ma is létezik... Az nem igaz, hogy a történeti kutatások csak azokat érintik meg, akiket az érdekel, mi és hogyan történt. Nekünk vizsgálódnunk kell abból kiindulva is, hogy a dolgok miért így, és nem másképpen zajlottak le.”

<sup>5</sup> Ez utóbbi kérdésre is több válasz található a valóban értékes kötetben.

Székely Gábor

<sup>3</sup> A témára kitérek Lenin és a szocializmus című tanulmányomban. *Múltunk*, (Tanulmányok a szocializmus történetéről.) 2001/2–3. 130–177. A bolsevizálás, vagy teljes nevén „a pártok bolsevizálása” elképzelést 1925-ben nem utolsósorban Kun Béla dolgozta ki. Történeti feldolgozása még várta magára. A kurzus, eredeti céljával ellentétben, hamarosan Sztálin kezében lett fegyver az ellenzékkel, elsősorban Trockijjal szemben.

<sup>4</sup> *Sozialismus und Kommunismus im Wandel. Hermann Weber zum 65. Geburtstag*. Bund Verlag, Köln, 1993.

<sup>5</sup> *Kommunismus – eine Vergangenheit mit Zukunft? Neues Deutschland*, 1966. augusztus 24–25. 10.